

Milovan Pisari

FRAGMENTI HOLOKAUSTA U BEOGRADU

Sažetak: 1941. godine nacističke snage započele su proces masovnog istrebljenja Jevreja. U okupiranim teritorijama Sovjetskog Saveza Ajnsacgrupe podržane od strane Vermahta i kvislinških snaga ubile su preko miliona Jevreja, najviše u masovnim streljanjima. U istom periodu, u okupiranoj Srbiji, uvedene su mere odmazde zbog partizanske borbe po kojima će biti streljani skoro svi odrasli muški Jevreji. Streljanja su se odvijala u unapred određenim mestima. Muški Jevreji iz Beograda, kao i muški Jevreji iz Banata, internirani su u logor Topovske šupe na Autokomandi, i odvođeni na streljanja u velikim grupama uglavnom u Jabuku i Jajince. Ipak, streljanja su vršena i u manje poznatim mestima, kao što je, na primer, Rakovica. Zahvaljujući novim arhivskim dokumentima, moguće je rekonstruisati šta se na tim lokacijama dogodilo.

Ključne reči: Holokaust, Beograd, Rakovica, Čardak, Čukarica, masovna streljanja

U leto 1941. godine, nakon brze pobede na Zapadnom frontu, Hitlerova vojska se okrenula ka istoku i velikom brzinom počela da napreduje prema Moskvi. Napad na Sovjetski Savez koji je, po planovima vođstva Trećeg rajha, trebalo da se završi brzim Staljinovim porazom, označio je početak konačne faze „bitke za Evropu”; pobeda u toj bici bi donela Nemačkoj apsolutnu moć na starom kontinentu i mogućnost da se, izvan ratnih okolnosti, započne s ostvarivanjem nacionalsocijalističkog novog poretka čijim bi uspostavljanjem, između ostalog, došlo do „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“. Naime, iako je do tada bila jasna ideja da, na neki način, treba iskoreniti jevrejsko „strano telo” iz Evrope, još nije formulisani plan o totalnom istrebljenju jevrejskog naroda. Oko njegove sudbine

se nacistički vrh i dalje dvoumi: najpre su ga progonili izvan granica Trećeg rajha, posle je bilo reči o mogućnosti njegovog masovnog preseljenja na Madagaskar, pa kasnije o stvaranju posebne teritorije u Poljskoj gde bi svi evropski Jevreji bili naseljeni i doživotno živeli kao sluge u službi Nemačke. Iako su upravo poljski Jevreji bili među prvima na udaru nacističkih vlasti, tek je napadom na Sovjetski Savez počelo istrebljenje svih Jevreja Evrope.

Iako je plan – ne odluka, već formulacija načina na koji treba istrebiti sve evropske Jevreje – o totalnom istrebljenju sastavljen tek 20. januara 1942. godine tokom konferencije u Vanzeu, već je u tom trenutku bilo pobijeno oko milion Jevreja istočne Evrope. Bio je to rezultat „reorganizacije” okupiranih teritorija u kojima je trebalo napraviti mesta za nemačke kolone i folksdojčere, ali i represalija protiv napada na nemačke snage, kao i podsticanja drugih naroda na pogrome nad Jevrejima.

Nepuna dva meseca posle početka ofanzive na Sovjetski Savez, snage Vermahta su okupirale sve zemlje od Estonije do Ukrajine. Sledećih meseci, do početka decembra, prodor je već stigao na dvadesetak kilometara od glavnog grada Sovjetskog Saveza na severu, kao i do Azovskog mora na jugu. U međuvremenu, Ajnzacgrupe, odnosno specijalne jedinice sastavljene od SS i policije, efikasno su obavljale svoj zadatak koji je uključivao, između ostalog, i pokolj jevrejskog stanovništva u istočnoj Evropi. U litvanskom gradu Kovno, već u junu, litvanske snage pod nadzorom Ajnzacgrupa pobile su u raznim pogromima više od 5.000 Jevreja, dok je u blizini grada Vilniusa, na mestu poznatom kao Ponari, u prvoj polovini jula 1941. streljano oko 5.000 Jevreja, a do kraja godine će se njihov broj popeti na oko 48.000. U susednoj Letoniji, „Sonderkommando Arajs”, specijalna jedinica sastavljena od Letonaca počela je, po nalogu Ajnzacgrupa, opšti napad na Jevreje i marljivo vršila masovne pokolje: do oktobra 1941. godine, oko 34.000 Jevreja je već bilo ubijeno, dok je 30. novembra i 8. decembra u Rumbuli, šumi u blizini Rige, od istih jedinica stradalo oko 25.000 Jevreja. Slično je bilo i na ostalim okupiranim teritorijama SSSR-a, a sigurno među najpoznatijim događajima iz tog doba Holokausta jeste masovni pokolj u Babijem Jaru, mestu u blizini ukrajinskog grada Kijeva, kada su između 29. i 30. septembra, Nemci i Ukrajinci pobili 33.771 kijevskog Jevreja,¹ u odmazdi zbog pretrpljenih gubitaka u eksploziji ne-

¹O Holokaustu u istočnoj Evropi videti: Christopher R. Browning, *Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, HarperCollins, New York, 1992; Martin Gilbert, *The Holocaust – The Jewish Tragedy*, William Collins Sons & Co.

koliko dana ranije. Takođe, masovni pokolji su vršeni u nekim od satelitskih država u kojima su domaći fašisti uživali, u mnogim aspektima, punu autonomiju, pa i po pitanju Jevreja. U gradu Iași, rumunska policija i žandarmerija je 28. i 29. juna pobila više od 13.000 Jevreja, dok je u Odesi između 22. i 24. oktobra, rumunska vojska u znak odmazde zbog napada na glavni štab tokom kojeg je ubijeno 67 osoba, među kojima i vojni guverner grada Odese, pobila između 25.000 i 34.000 Jevreja. Istovremeno, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ustaše su pokupile veće grupe Jevreja iz Zagreba, Bihaća, Karlovca, Sarajeva i drugih gradova i ubile ih većinom u logoru Jadovno ili na ostrvu Pag, pre nego što je 21. avgusta 1941. godine počeo da radi zloglasni logor Jasenovac.²

U tom periodu i u Srbiji se Jevreji nalaze na rubu egzistencije. Od početka okupacije, oni su već pod strogom kontrolom Gestapoa i srpske policije, koji se zajedno staraju da Jevreji poštuju nacističke zakone za njih propisane, među koje spadaju i nošenje žute trake kao i obavezni prinudni rad. Polovinom avgusta, folksdojčeri iz Banata odlučili su da, samoinicijativno, ali s odobrenjem nemačkih okupacionih vlasti iz Beograda, proteraju banatske Jevreje u Srbiju. Dok su žene i deca bili smešteni uglavnom po porodicama beogradskih Jevreja ili u improvizovanim prihvatilištima u aškenaskoj sinagogi i drugde, za muškarce su nemačke vlasti odredile da budu internirani u neke od objekata bivše kasarne vojske Kraljevine Jugoslavije na Autokomandi, poznatijim kao Topovske šupe. Bio je to nastanak jednog od prvih logora za Jevreje u Drugom svetskom ratu.

Iako o tom periodu Holokausta u Srbiji i naročito o tom logoru ne postoje odgovarajuće studije,³ zna se da je u toku postojanja logora, od avgusta do novembra 1941. godine, u njemu bilo internirano u više mahova

Limited, London, 1986; Ilya Ehrenburg – Vasily Grossman (prir.), *The Black Book*, Holocaust Library, New York, 1981; Andrew Ezergailis, *The Holocaust in Latvia, 1941-1944*, Historical Institute of Latvia, Riga – United States Holocaust Memorial Museum, Washington DC., 1996; *The Holocaust in Ukraine. New Sources and Perspectives, Conference presentations*, Center for advanced Holocaust studies USHMM, Washington, 2013 www.ushmm.org/research/center/publications/occasional/2013-05/paper.pdf (poslednji pristup: 19. avgusta 2013. godine).

²Raul Hilberg, *La destruction des Juifs d'Europe*, tom 1, Foliohistoire, 2006; *Antisemitizam, holokaust, fašizam*, (Zbornik radova), Židovska općina Zagreb, Zagreb, 1996.

³Ova pitanja su delimično razmatrana u naučnim publikacijama posvećenim drugim temama. Videti na primer: Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, ISI, Beograd, 1992; Branislav Božović, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2012. O logoru Topovske šupe postoji i čla-

oko 6.000 muških Jevreja iz Banata i Beograda, kao i 1.500 Roma iz Beograda i okolnih sela. Ubrzo posle njegovog uspostavljanja, logor je dobio funkciju „rezervoara“ talaca određenih za masovna streljanja koja su nemačka vojska i policija vršile kao odmazdu zbog napada Narodnooslobodilačkog pokreta, koji su bili sve intenzivniji i ozbiljno minirali sigurnost okupacionog i kvislinškog režima u Srbiji. U roku od nepuna tri meseca, svi zatočeniци su bili streljani, obično u većim grupama i na određenim mestima kao što su Jajinci i Jabuka.

Dve godine posle tih događaja, posebne jedinice poznate kao „Sonderkommando“ vratile su se na mesta masovnih streljanja i spalile sve leševe. Najduže su se te jedinice zadržale u Jajincima, gde su, osim Jevreja iz Topovskih šupa, bile zakopane i žrtve iz logora na Sajmištu, kao i na desetine hiljada streljanih Srba, prvenstveno iz logora na Banjici.

U ovom radu će biti reč upravo o događajima vezanim za masovna streljanja i spaljivanje leševa u Jajincima.

Streljanja u Rakovici i Čardaku

Iako su pojedinačna masovna streljanja vršena i tokom leta – poznata su, na primer, streljanja 100 Jevreja i komunista 29. jula u Jajincima i oko 200 Jevreja polovinom septembra u Trostrukom Surduku – oktobar i novembar predstavljaju period tokom kojeg je, može se reći, istrebljena jevrejska muška populacija Banata i Beograda.

Period velikih odmazdi koje su obuhvatale ne samo Beograd, nego i celu Srbiju i čiji rezultat će biti više od 20.000 streljanih za dva meseca, počeo je 2. oktobra 1941. Tada je, 20 kilometara južno od Topole, I bataljon I šumadijskog partizanskog odreda napao jednu kolonu nemačkih vozila koja se kretala iz Topole u pravcu Kragujevca. U borbi koja je usledila, poginulo je 9 vojnika Vermahta, dok su partizani streljali na licu mesta još 13 vojnika, pre nego što su se povukli pred nailazećom nemačkom kolonom. Dva dana kasnije general Franc Beme, koji je po preporuci nemačkog zapovednika za Jugoistok feldmaršala Lista postavljen na čelo borbe protiv ustanika u Srbiji i koji je stoga imao punu izvršnu vlast i komandovao svim oružanim snagama u Srbiji,⁴ naredio je šefu vojne uprave Turneru da u znak odmazde za svakog 21 poginulog

nak koji se, međutim, bavi više topografskim i spomeničkim pitanjima nego istorijskim: Nenad Žarković, *Prolazni logor Topovske šupe*, Nasleđe, 2009 br. 10, str. 103-112.

⁴Zbornik NOR-a, tom I, knjiga I, *Borbe u Srbiji 1941*, dok. 154, 158 i 164.

nemačkog vojnika kod Topole treba streljati 100 srpskih zatvorenika iz logora u Šapcu i Beogradu, pretežno Jevreja i komunista. Streljački odred je trebalo odabrati iz 342. pešadijske divizije za streljanje u Šapcu, a iz vezista korpusa 449 za Beograd. Prvi put je tada Vermaht preuzeo na sebe odgovornost za streljanja, koja su do tada vršili SD (Sicherheitsdienst) i policija.⁵ Beme je potvrdio ovu naredbu 10. oktobra, naredivši da treba uvek, za svakog ubijenog nemačkog vojnika ili folksdojčera, ubiti 100 talaca a za svakog ranjenog 50, i da kao taoce treba uzimati komuniste, Jevreje, kao i izvestan broj nacionalista ili demokratski nastrojenih stanovnika.⁶ Bemeova odluka se temeljila na naređenju vrhovnog zapovednika Vermahta Kajtela od 16. septembra 1941, po kome treba streljati 100 komunista – kasnije i nacionalista i demokrata – za svakog ubijenog i 50 za svakog ranjenog nemačkog vojnika, u kojem se međutim ne spominju Jevreji. Bemeov dodatak Kajtelovom naređenju ne treba da začudi, ako se uzme u obzir uloga koju je Vermaht već tada imao u pomenutim masovnim streljanjima Jevreja u okupiranoj istočnoj Evropi. Tesna saradnja između nemačke vojske i ajnzacgrupa ogledala se ne samo u pružanju logističke pomoći, nego i u vršenju masovnih streljanja sovjetskih ratnih zarobljenika, Jevreja i Roma, u znak odmazde zbog partizanskih napada na okupiranu teritoriju Sovjetskog Saveza. I o ovim događajima je dosta pisano.⁷

Po Bemeovom naređenju 8. oktobra od četa koje su pretrpele gubitke kod Topole sastavljen je dobrovoljački vod za streljanje koji je trebalo da, u roku od nekoliko dana, izvede tri akcije streljanja u Beogradu. Javilo se tada, iz pomenutih četa, više dobrovoljaca nego što je bilo potrebno, ukupno 30-40 vojnika. Komandir je bio Valter Lipe (njegov izve-

⁵Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Službeni list SRJ, Beograd, 2007, str. 86.

⁶Zbornik NOR-a, tom I, knjiga I, *Borbe u Srbiji 1941*, dok. 203.

⁷Videti, na primer: Omer Bartov, *German Soldiers and the Holocaust: Historiography, Research and Implications*, u *HistoryandMemory* br. 9 (1/2)1997; Jürgen Förster, *The Wehrmacht and the War of Extermination Against the Soviet Union*, u Michael Marrus, *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*. (Tom 3, vol. 2, *The "Final Solution": The Implementation of Mass Murder*), Meckler Press, Westpoint, 1989; Jürgen Förster, *Complicity or Entanglement? The Wehrmacht, the War and the Holocaust*, u Michael Berenbaum – Abraham Peck, *The Holocaust and History The Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*, Indian University Press, Bloomington, 1998; Geoffrey P. Megargee, *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941*, Roman and Littelfield, Lanhman, 2007.

štaj o streljanju je jako poznat i često citiran).⁸ Oni su 9. oktobra izvršili prvo streljanje 12 kilometara severoistočno od grada Kovina, i ubili ukupno 180 ljudi, a dva dana kasnije su streljali još 269 ljudi u Jajincima. Ukupno su streljali 449 ljudi. Streljanja su nadgledala dvojica podoficira Vermahta i SS-Oberscharfuhrer i gestapovac Edgar Enge,⁹ koji će nekoliko meseci kasnije postati zamenik komandanta logora na Sajmištu Herberta Andorfera.

Istovremeno, 342. divizija u Šapcu je dobila od SD tačan broj muškaraca Jevreja i Roma iz logora u Šapcu (805 ukupno) koji treba da budu streljani. Najviše je bilo Jevreja iz Kladovskog transporta.¹⁰ Streljanja su vršena 12. i 13. oktobra 1941. u Zasavici. U izveštaju od 20. oktobra koji je napisao SD o tim događajima, navodi se broj od 910 streljanih. To je tačan broj, i razlika s početnim brojem (805) može se objasniti činjenicom da je u međuvremenu umro jedan nemački vojnik koji je u Topoli bio ranjen, tako da se ukupan broj talaca određenih za streljanje popeo sa 2.100 na 2.200.¹¹

Na osnovu tih podataka, saznajemo pouzdano da je u toku odmazde, zbog partizanskog napada kod Topole, streljano 1.354 osobe, od kojih 905 u Šapcu i 449 u blizini Kovina i u Jajincima. Ostaje nam nepoznato kad i gde je streljano ostalih 846 osoba, iako se pretpostavlja da je jedinica poručnika Lipea izvršila treće streljanje u Jajincima, dok je još jedna jedinica, na čijem se čelu nalazio major Pongruber, izvršila još jedno streljanje, pošto u prva tri streljanja nije ostvarena predviđena obaveza o „dugu“ talaca određenih za odmazdu.¹² U tom pogledu, nekoliko svedočanstava koja se u ovom članku objavljuju prvi put mogu da predlože mogući odgovor. Ona predstavljaju „fragmente Holokausta u Beogradu“ i mogu se smatrati prvim korakom ka detaljnijim istraživanjima.

U svedočanstvu Svetislava Radojčića, iznetom 21. VII 1945. godine pred VII Rejonskim Povereništvom Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu, stoji sledeće:

⁸Lipeov izveštaj je objavljen u: Zborniku NOR-a, tom I, knjiga I *Borbe u Srbiji 1941*, dok. 212.

⁹*Isto.*

¹⁰O Kladovskom transportu videti: Andrej Mitrović – Milica Mihajlović (prir.), *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2006.

¹¹Valter Manošek, *nav. delo*, str. 97–101.

¹²*Isto*, str. 96–97.

„U 1941. godini ja sam bio prodavalac bileta i odjavničar na železničkoj stanici u Jajincima. Zgrada u kojoj je moja kancelarija nalazi se na samoj železničkoj pruzi koja je udaljena na 200 metara od manastira Rakovice. U levo od manastira Rakovice na jedno 300 metara od manastira pod lugom Mike Jovanovića iz Resnika, u jednoj dolini nalazi se mesto zvano „Zelenjak“. U leto 1941. godine nemački vojnici vršili su vežbe na mestu zvanom „Zelenjak“. Ja sam to često posmatrao iz svoje kancelarije sa udaljenosti od 200 metara vazdušno.

Na dan 14. oktobra 1941. godine u 8 časova, dok sam bio na službi primetio sam da su pod jakom stražom nemačkih vojnika doterani neki ljudi na mesto zvano „Zelenjak“, kao i da su Nemci između sebe nosili dva drvena sanduka koja su potsećala na sanduke za municiju. Grupa je brojala 80 do 100 ljudi. Istovremeno Nemci su postavili oko zvanog mesta „Zelenjaka“ na 400-500 metara stražu blokirajući čitavi predeo. Pred železničku stanicu došla su dva nemačka vojnika i ispitivali me kuda vodi železnička pruga. Čim je ova grupa stigla jedna polovina od njih počela je da kopa jedan šanac radeći na smenu. Kopanje je trajalo od prilike do 11 časova.

Nešto posle 11 časova na stanicu je došao jedan nemački oficir koji je obilazio stražu u okolini i naredio mi je, preko vojnika koji su držali stražu na stanici, da niko iz zgrade ne sme da izađe niti da stoji na prozoru.

Oko 15 do 12 ja sam čuo prvi plotun. Skočio sam s klupe i kroz prozor video sam u nizini, u mestu zvanom „Zelenjak“, da stoje nemački vojnici, naoružani. U istom momentu primetio sam kako trčećim korakom približava se od manastira jedna grupa ljudi od 10 do 15 njih, idući kroz špalir Nemaca prema raki. Kada su došli do rake postrojali su se na samoj ivici rake u jednu vrstu, okrenuti licem nemačkim vojnicima koji su bili na 40 metara od rake postrojani u dve vrste puškama „K nozi“. Video sam da su se tada okrenuli licem prema raki i brdu i tada sam primetio da jedan Nemač koji je stajao sa strane stroja nemačkih vojnika podigao je jedan drveni barjak, u tom su Nemci uzeli puške na gotovs,

on je manuo barjakom i vojnici su opalili plotunom. Ljudi su popadali u raku a dva nemačka vojnika došla su nad raku i iz revolvera opalili po nekoliko hitaca u raku. Posle 5-10 minuta primetio sam isti prizor. Civili trče prema raki postrojavaju se Nemci pucaju, oni u raku padaju i to je tako trajalo sve do 16 časova. Ja sam izbrojao 27 plotuna.

Kako nisam smeo da izađem iz zgrade niti da stojim na samom prozoru, a kako je udaljenost od moje zgrade do mesta izvršenja zločina vazdušno 200 metara, to nisam mogao tačno da vidim likove ni ljude koji su streljani ni Nemce koji su pucali. Video sam da su dotrčavali u grupama od oko 15 ljudi, da ljudi nisu imali kapute na sebi već da su bili u košuljama sa kapama ili šeširima na glavi. Pošto su vrata i prozori moje kancelarije bili zatvoreni nisam čuo nikakvo zapomaganje, vikanje ili jauk, a primetio sam da u jednoj grupi pred kraj streljanja jedan čovek, prilikom postrojavaanja pred raku bio udaren od jednog nemačkog vojnika kundakom, da je pao ali je odmah skočio i stao u red. Drugih incidenata nije bilo i svi su mirno prilazili gubilištu.

Oko 16 časova nemački vojnici su počeli da raku zatrpavaju i taj posao su završili oko 18 časova kada su se povukli sa stražom. Kada su se oni udaljili i pošto je skoro mrak pao ja sam otišao na lice mesta i video svežu humku zemlje i na pojedinim mestima krv.

Posle 20 dana od dana izvršenja streljanja primetio sam da se oko rake vrzmaju psi i da su žandari pucali na pse da ne bi raskopavali raku.

U martu mesecu 1944. godine video sam da neki ljudi pod nadzorom Nemaca ograđuju trskom visokom oko 3 metra raku i da su sutradan počeli da lože vatru koja se preko celog dana pušila i dimila. To je trajalo i narednih pet dana. Ja nisam smeo da se bliže interesujem šta su radili ali sam otišao po završenom poslu i video sam da je pored rake ložena vatra i da je ostalo zgarište koje se i danas vidi.

Koliko sam primetio oko izvršenja svega ovoga učestvovalo je 100 Nemaca od kojih su jedni čuvali u okolini stražu, drugi držali špalir, od mesta gde su istovarili ljude do rake, dok su treći vršili samo streljanje. Vod koji je streljao brojao

je oko 40 ljudi. Više železničke pruge Nemci su postavili a u pravcu mesta izvršenog streljanja Nemci su postavili jedan mitraljez radi obezbeđenja bekstva, osuđenih na streljanje. Više nemam ništa da kažem na kazano ću se zakleti, zapisnik mi je pročitao.¹³”

Dodatne detalje o tom događaju pruža nam svedočanstvo Svetozara Jovanovića, koje je isto Rejonsko Povereništvo Zemaljske komisije Srbije zabeležilo dan ranije. Jovanović je u oktobru 1941. godine bio nadzornik u kamenolomu „Požljakov“ i na dan streljanja se, kao i svaki drugi dan, nalazio na radnom mestu. Kamenolom se nalazio na oko 150 metara od manastira Rakovica i na 150 metara od mesta zvanog Zelenjak. Po njegovim rečima, jednog dana sredinom oktobra 1941. godine na mesto zvano Zelenjak došla su četiri nemačka podoficira od kojih je jedan bio Gestapovac i razgledali su teren gde je prethodnog avgusta nemačka vojska vršila vežbe streljanja. Sutradan, oko 6 ujutro, u Zelenjak je došao jedan kamion sa koga su oko 30 ili 40 nemačkih vojnika istovarili lopate i ašove, kao i sanduke municije, posle čega su se rasporedili oko samog mesta, blokirajući tako pristup sa svih strana. Istovremeno, Jovanoviću i drugim radnicima kamenoloma naredili su da napuste radno mesto i da se vrate svojim kućama. Na putu ka Rakovici, Jovanović je sreo više kamiona na kojima su bili civili i nemački vojnici naoružani puškama i teškim mitraljezima. Oko pola 11, vraćao se ka kamenolomu, po njegovim rečima, „radi izvesnog naređenja čuvaru u pogledu magacina“. Međutim, u blizini kamenoloma, zaustavio ga je nemački vojnik i naredio mu da se vrati nazad. U tim trenucima, gledajući ka drugom kamenolomu (kamenolom se zvao „Braća Zdravković“) koji se nalazio na još 50 do 60 metara od kamenoloma „Požljakov“ u pravcu Resnika, dakle ukupno na oko 200 metara od manastira Rakovica, video je i „jednu grupu ljudi uz samu obalu majdana, zbijeni, ispred kojih su stajala tri teška mitraljeza“. Istovremeno, video je jedan prazan kamion koji se vraća ka Rakovici. Tada je čuo i prvi plotun posle čega se, uplašen, kao što i sam tvrdi, odmah udaljio i vratio svojoj kući u Rakovicu. Upravo kao i „prodavalac bileta i odjavničar na železničkoj stanici u Jajincima“ Svetislav Radojčić, i Jovanović je posle događaja otišao na lice mesta. Naime, trećeg dana posle streljanja, u Zelenjaku je video „jedan rov dug oko 15 metara, na lakat iskopan, a širok po

¹³Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), 110-384-628.

krajevima 3 do 4 metra a po sredini 8 metara. Humka nad rakom bila je visoka 25 santimetara“.

Na kraju svoje izjave, Jovanović je članovima Rejonskog Povereništva rekao da postoje i drugi ljudi koji bi o tom događaju mogli isto tako posvedočiti, među kojima je naveo izvesnog Stojana, čuvara na železničkoj stanici u Jajincima i Svetozara Todića, nadzornika u kamenolomu „Braća Zdravković“ koji je, po njegovim rečima, celog tog dana ostao u neposrednoj blizini mesta streljanja i gledao dovođenje, istovarivanje i odvođenje grupa ljudi na streljanje.¹⁴

Da je bilo drugih očevidaca ili barem drugih ljudi koji su bili upoznati s masovnim streljanjem, potvrđuje i svedočanstvo Olge Timotijević koje je 26. juna 1945. godine dala Gradskom Povereništvu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu. Navodim njene reči:

„O streljanju Jevreja kod manastira Rakovice čula sam od Janka Milića, seljaka iz Resnika. Pričao mi je da u jesen 1941. dovedeni neki ljudi kamionima u blizinu manastira Rakovice, tamo gde je kamenolom, da je seljacima bilo zabranjeno da tuda prolaze, a da se celog dana čula pucnjava. Veliki sneg te zime pokrio je to mesto, a u proleće, kada se sneg otopio, psi su počeli da razvlače ljudske ruke i noge, koje su vadili iz plitke rake. Seljaci tog kraja su iz lične pobude bolje zatrpali leševe. Pred Usrks 1944. opet je zabranjen seljacima prolaz putem pored kamenoloma, podignuta je oko mesta gde je bila raka visoka taraba, a iza nje se celog dana dizao dim. Sa druge strane čula sam da su u to vreme gestapovci po Beogradu prodavali zlatne zube i vilice.¹⁵“

Poslednje svedočanstvo koje treba napomenuti u vezi sa streljanjem u Rakovici, iako se vremenski ne podudara s drugima (jer se kao datum streljanja navodi 7. ili 9. oktobar), predstavlja još jedan važan segment u rekonstrukciji događaja. Pred istom Gradskom komisijom, 18. aprila 1945. godine Alfred Kazes, jedan od retkih koji je uspeo da pobege iz logora u Topovskim šupama, izjavio je između ostalog:

¹⁴AJ, 110-384-625.

¹⁵AJ, 110-593-177.

„Jednog jutra 8. ili 10. oktobra 1941. kad sam došao na rad u II žensku gimnaziju gde je bila smeštena neka nemačka komanda (feldpost br.) oko 6 i 30 časova primetio sam pred zgradom u dvorištu više kamiona. Kako sam se bio popeo u zgradi radi popravke prozora primetio sam u jednoj velikoj učionici na II spratu ogromnu gomilu građanskih odela i cipela. Verujem da je četvrtina učionice bila zauzeta ovim stvarima i po mojoj oceni moglo je biti oko 400 odela i cipela. Ova slika skrenula mi je pažnju da se malo više zadržim na kamionima koji su bili u dvorištu. Zapazio sam da su 5 do 6 kamiona bili vrlo blatnjavi i na jednom od njih pisalo je ćirilicom kredom Rakovica. U blizini kamiona video sam veću gomilu raznih ručnih torbi, kesa, hleba, marmelade i drugih stvari za jelo. Malo dalje od ovih stvari video sam isto tako veću gomilu pijuka, ašova koji su bili blatnjavi i to sasvim sveže. Među ovim alatima našao sam i jednu legitimaciju jednog Jevrejina iz Pančeva.

Na osnovu toga svi mi koji smo radili u mojoj grupi dobili smo utisak da je jedna veća grupa Jevreja bila streljana negde u blizini Beograda verovatno u Rakovici i ja sam nađenu legitimaciju odneo u Savez jevrejskih opština i tamo smo utvrdili da je vlasnik te legitimacije odveden iz logora kod Topovskih šupa na dan ranije sa takozvanom trećom grupom pre podne kamionima u nepoznatom pravcu. Savez jevrejskih opština dobivao je, naime, redovno izveštaje o licima koja su odvedena iz logora kod Topovskih šupa. Sećam se da su u toj III grupi bili uglavnom banatski Jevreji.¹⁶”

Lokacija na kojoj se nalazi manastir u Rakovici bila je dobro poznata nemačkim vlastima, i to može delimično objasniti zbog čega su je izabrali za mesto streljanja. Prvih meseci okupacije, a možda i kasnije, na imanju manastira se nalazilo skladište municije ili barutana nemačke vojske. Upravo zbog toga, 5. avgusta 1941. godine, lokalne ćelije Narodnooslobodilačkog pokreta izvršile su diverziju tako što su zapalile oko 100 snopova pšenice u blizini barutnog magacina u nadi da će doći do eksplozije, ali poslugi manastira i žandarmi lokalne stanice ugasili su po-

¹⁶AJ, 110-593-161.

žar pre nego što je vatra zahvatila zgradu.¹⁷ Istog tog leta 1941, nemačke vlasti su odredile da se u samom manastiru konfinira patrijarh Gavriilo Dožić.¹⁸ Takođe, iz svedočanstava proizilazi da je u tom periodu Vermaht desetak dana upotrebljavao majdan udaljen oko 150 metara od manastira kao streljište. Ostaje, međutim, nejasno kako su se sveštenici iz samog manastira odnosili prema tom događaju, kako u trenucima dešavanja, tako i nakon njega.

Pred istražnim sudijom Okružnog suda u Pančevu, 20. jula 1960. godine, Stevan Madžarac, lugar na Čardaku, mestu u Deliblatskoj peščari koje je svega nekoliko kilometara udaljeno od Deliblata, izneo je svoje svedočanstvo u vezi s masovnim streljanjem koje su tamo Nemci izvršili u oktobru 1941. godine:

„Početkom oktobra 1941. godine, ne sećam se datuma ni dana izjutra između 8 i 9 časova došlo je na „Čardak“ – Deliblatski pesak kod lugarske kuće na „Čardaku“ 8 /osam/ nemačkih vojnih kamiona. U tri kamiona bila je vojska, a u 5 kamiona su se nalazili civili. Ovi civili su istovareni na ivici šume i kamioni koji su ih dovezli vratili su se za Beograd. Tada su od civila odabrali mladje i fizički sposobnije ljude i dali im ašove da kopaju rupe nekoliko stotina metara od lugarske kuće sa leve strane drumu u jednoj dolini. Rekli su im da su ih ovde dovezli pošto treba da rade u šumi na seči drva, a rupe su im potrebne da bi napravili kolibe – zemunice gde bi stanovali.

Oko dvanaest i nešto časova preveli su u dolinu gde su kopali rupe i ostale ljude koji nisu fizički bili sposobni za rad i na jednom se čula pucnjava iz puško-mitraljeza i ostalog ručnog oružja. Čuvši pucnjavu ušao sam u kuću obukao lugarsku uniformu i pošao prema njima. Medjutim, odmah iza lugarske kuće bio sam zaustavljen od strane jednog nemačkog podoficira tako da nisam mogao da odem na lice mesta, da bih video o čemu se radi.

Posle izvršenog streljanja ovih ljudi vojnici su došli u dvorište drugog lugarskog stana gde su ručali. Oko 16 časova došao je jedan oficir nemačke vojske, ali ne znam šta je bio po

¹⁷ *Beograd u ratu i revoluciji*, knj. 1, Beograd, 1984, str. 211.

¹⁸ Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom*, ISI, Beograd, 1998, str. 146-147.

činu i tražio je telefon jer je trebao da razgovara sa logorom Banjica – Beograd. Ja sam mu objasnio da sa telefona lugaarskog stana može jedino dobiti Šumsku upravu Deliblato, tako da je on nazvao šefa šumske uprave Rupental Pavla pa mu je i ovaj objasnio da ne može dobiti logor na Banjici.

Oko 17 časova došlo je još 5 /pet/ kamiona punih civila, među kojima je bilo žena, dece i staraca. Vojnici su ih istovarili na požarnoj liniji nedaleko od one doline gde su prvi streljani i po grupama vršili streljanje. Kada su stigli ovih pet kamiona onda mi je bilo jasno zbog čega je ovaj oficir hteo telefonom da razgovara sa Banjicom.

Idućeg dana izjutra, posle streljanja došao je šef šumske uprave Pavle Rupental, pa smo zajedno pošli na mesto gde su streljana ova lica. Uzput s desne strane puta naišli smo na jedan leš koji je bio prikriven sa peskom. Ovde se radilo o jednom muškarcu koji je pokušao da pobegne. Kada smo došli na mesto gde je izvršeno streljanje videli smo strašan prizor. Leševi su bili ispreturani jedan preko drugog, a neki već su se nalazili u iskopanim rupama. Koliko se sećam bilo je preko 10 ovih rupa veličine dva puta dva. Prema mojoj oceni i vidjenju ovde je bilo preko 400 lica, a možda i više streljanih. Od Roberta Seblera, sina tadašnjeg predsednika Opštine u Deliblatu čuo sam da su ova streljana lica bili po narodnosti Jevreji i da su dovedeni iz logora sa Banjice.

Šef šumske uprave Rupental Pavle je posle odlaska iz šume odmah prijavio šefu mesne policije Vučetiću Albinu slučaj streljanja, tako da je Albin kasnije odredio neke cigane koji su zakopali ove leševe.

To je sve što imam da kažem o ovoj stvari.¹⁹

Šef policije koji se pominje u svedočanstvu, Albin Vučetić, naredio je tada dvojici Roma da pokopaju leševe; njihova su svedočanstva takođe dostupna. Milutin Stankov, jedan od te dvojice (drugi se zvao Đura Novakov), svedočio je kako ih je Vučetić jednog dana oktobra 1941. godine pozvao u opštinu i naredio im da moraju zakopati „uginule životinje“. Odvedeni na Čardak, pod nadzorom dvojice policajaca mesne policije, morali su da rade od 7 do 17 časova. Za to vreme, zakopali su oko 100

¹⁹AJ, 110-908-776.

tela. Sutradan je Vučetić za isti posao odredio još dva Roma, Jovana Nedeljkova i Mirka (svedok se nije setio prezimena), pa su zajedno radili još dva dana. Po njegovim rečima, zakopali su ukupno oko 420 tela ljudi uglavnom između 20 i 40 godina, jevrejske narodnosti (mada ih svedok nije direktno prepoznao kao Jevreje, nego je tako tvrdio jer se u selu tada već raširio glas da su streljani Jevreji iz Beogradskog logora). Tokom zakopavanja, policajci su im naredili da sa leševa skinu časovnike i predaju im ih. Po završetku zakopavanja, Vučetić ih je ponovo pozvao u opštinu i rekao da o tome što su radili i videli ne smeju ništa da kažu inače će biti streljani.²⁰ Streljanje i zakopavanje je potvrdio i jedan od policajaca koji su vršili nadzor, Milan Batka,²¹ kao i njegov kolega Stevan Bošković iz čijeg svedočanstva saznajemo druge važne detalje:

„Okupacija Jugoslavije i ulazak Nemaca u našu zemlju zatekla me je na dužnosti Opštinskog policajca, tako da sam i dalje ostao u službi kao Opštinski policajac sve do kraja 1941. godine.

Kao Opštinski policajac odlazio sam sa ostalim policajcima u službu – patroliranje po Deliblatskom pesku. Tako smo jednom prilikom bili u patroli nas nekoliko policajaca i tadašnji šef policije Vučetić Albin na mestu „Vrela“. Bilo je to početkom oktobra 1941. godine dobro se sećam bio je četvrtak oko 13 časova seli smo da ručamo. Na jednom smo čuli viku i puškaranje iz puškomitraljeza, koja je dolazila od pravca „Čardak“. Mi nismo znali šta se to događa, a Vučetić Albin nam je odmah rekao da podjemo u selo što smo i učinili. Po dolasku u selo takodje nisam ništa čuo sve do nedelju izjutra, dakle posle tri dana, kada je došao u Opštinu lugar Stevan Madjarac, koji je bio sa službom na Čardaku i rekao nam je da treba da se zakopaju neki ljudi koji su streljani jer su se već usmrđeli i postoji opasnost da dodje do neke zaraze. Šef policije Vučetić Albin je odredio mene i Kloa Filipa, takodje policajca da odemo na lice mesta da vidimo o kakvim se leševima radi. Kada smo došli na mesto „Čardak“ Deliblatska peščara sa leve strane od puta u

²⁰AJ, 110-908-773. Svedočanstvo je izneto pred istražnim sudijom Okružnog suda u Pančevu 20. jula 1960.

²¹AJ, 110-908-775. Svedočanstvo je izneto pred istražnim sudijom Okružnog suda u Pančevu 20. jula 1960.

jednoj dolini videli smo veliku gomilu mrtvih i unakaženih ljudi. Pošto su već tri dana bili na suncu ovi leševi počeli su da se raspadaju i zaudaraju. Vratili smo se odmah nazad i izvestili šefa policije, pa je on naredio nekim ciganima da izvrše zakopavanje ovih leševa. Za to vreme dok su cigani zakopavali ove leševe bili su sa njima prisutni Batka Milan i Janča Viktor pripadnici mesne policije.

Mislim da je ovde bilo preko 400 leševa. Videvši ove leševe i prizor koji su oni ostavili na mene ja sam se razboleo, a nešto kasnije bio sam otpušten iz službe.

Ja sam tek kasnije čuo da su ova lica bila po narodnosti Jevreji i da su kamionima doveženi iz logora Banjica. Ne mogu se tačno setiti ko mi je rekao, ali znam da se govorilo da je medju ovim ljudima bio i jedan Jevrejin iz našeg sela Polak Rajko pekar, koji je takodje bio likvidiran sa ovom grupom Jevreja.²²

Kao i u svim drugim mestima masovnih streljanja, i u mestu zvanom Čardak, Nemci su tri godine kasnije ekshumirali i spalili leševe. Jedan od svedoka, Sava Andrejić, lovočuvar Šumske uprave Deliblato priča:

„Koliko se sada sećam juna 1944. godine vršeći svoju dužnost prolazio sam kroz šumu i došao do mesta „Čardak“ – Deliblatski pesak. To je bilo otprilike između 10-12 časova primetio sam da se dimi šuma, odnosno da nešto gori u šumi, te sam prišao bliže smatrajući da gori šuma. Medjutim, bio sam zaustavljen od strane jednog nemačkog oficira, koji mi je rekao da ne smem blizu prilaziti, tako da sam ja pošao dalje u drugom pravcu. No, ipak pošto me je ovo interesovalo prešao sam sa druge strane i video u dolini gde su se nalazili grobovi streljanih Jevreja oktobra 1941. godine, oko 10 cigana koji su polivali benzinom ostatke leševa streljanih Jevreja i palili ih. Ovi cigani nisu bili iz našeg sela Deliblata, već su verovatno dovedeni od nekuda sa strane. Sa njima je bilo i nekoliko lica obučenih u nemačke vojničke uniforme. Posle ovoga ja sam se udaljio i otišao dalje kroz šumu.²³”

²²AJ, 110-908-774. Svedočanstvo je izneto pred istražnim sudijom Okružnog suda u Pančevu 20. jula 1960.

²³AJ, 110-908-772. Svedočanstvo je izneto pred istražnim sudijom Okružnog suda u Pančevu 20. jula 1960.

Grupa koja je streljana na mestu zvanom Čardak vrlo verovatno je, upravo kao i grupa streljana u Rakovici, pripadala broju od 2.200 talaca koji su po Bemeovom naređenju određeni za streljanje zbog partizanskog napada kod Topole. Međutim, nije jasno da li se radi o istom streljanju koje se pominje u izveštaju poručnika Lipea ili o drugom događaju. Upoređujući Lipeov izveštaj i podatke koje su svedoci izneli, nastaje sumnja da se radi o dva odvojena streljanja. Broj streljanih je naročito drugačiji: Lipe govori o 180 streljanih, dok svedoci tvrde da je u pitanju oko 400 žrtava. Ni drugi elementi se ne podudaraju, kao na primer činjenica da se Čardak nalazi na oko 20 kilometara od Kovina, a ne na 12 kao što je navedeno u Lipeovom izveštaju, ili druga činjenica: po Lipeovim rečima, Jevreji su bili zaposleni na oko 8 kilometara od mesta streljanja dok su, prema izjavama svedoka, oni radili nekoliko stotina metara od lokacije gde su kasnije ubijeni. Još jedno svedočanstvo komplikuje rekonstrukciju: Gizela Malbaški, u svojoj izjavi datoj 16. februara 1945. godine pred Anketnom komisijom za utvrđivanje zločina u logorima, kaznionama, masovnih pokolja i prisilnih iseljenja u Vojvodini, tvrdi sledeće: „9. oktobra 1941. godine iz pomenutog logora gde su bili muškarci odvedeno je 350 muškaraca dok su njihove stvari ostale u logoru“.²⁴ Međutim, kako saznajemo iz Lipeovog izveštaja, taoci određeni za streljanje mogli su da ponesu sa sobom „lagan prtljag“.

„Zlatna groznica“ na Čukarici

Poslednja svedočanstva o streljanjima u Rakovici i Čardaku, u kojima se pominje spaljivanje leševa streljanih Jevreja, podseća nas na još jedno važno pitanje u istoriji Holokausta u Srbiji. Žrtve zakopane u Jajincima, Jabuci, Rakovici, Čardaku i drugim stratištima, ekshumirane su i spaljene u cilju uništenja materijalnih tragova tih zločina. Slične akcije su sprovedene i u svim stratištima u istočnoj Evropi.

Sredinom 1942. godine SS-Standartenführer Paul Blobel, koji je u toku invazije na Sovjetski Savez bio na čelu Sonderkommanda 4a Ajnzacgrupa C i bio odgovoran, između ostalog, za masovni pokolj Jevreja u Babijem Jaru, dobio je od svojih nadređenih zadatak da smisli odgovarajuće rešenje za uništenje svih materijalnih tragova masovnih streljanja vršenih najviše tokom 1941. godine. Bio je to početak „Sonderakcije

²⁴AJ, 110-908-593.

1005". Posle eksperimenata vršenih u logoru Helmno, Blobelov odgovor na postavljen zadatak bio je ekshumiranje i spaljivanje leševa zakopanih u stotinama masovnih grobnica širom istočne Evrope. Taj posao je trebalo da obavljaju posebne grupe logoraša (koji bi kasnije bili streljani), poznate kao „Sonderkommando 1005". Akcija je započela u Sobiboru i proširila se na celu okupiranu istočnu Evropu. Trajala je sve do 1944. godine.

U Srbiji je organizacija „Sonderakcije 1005", koja je trajala od novembra 1943. do aprila 1944. godine, poverena kriminalnom sekretaru i Hauptsturmführeru Gestapoa u Beogradu, Vilhelmu Tempelu,²⁵ i morala je da ukloni sve tragove u Jajincima, Jabuci, Rakovici, Čardaku i u drugim mestima gde su vršena masovna streljanja. Po svedočenju Momčila Damjanovića, banjičkog logoraša određenog u „Sonderkommando 1005" u Jajincima, koji je posle 36 dana uspeo da pobegne, grupa koja je radila u Jajincima bila je sastavljena od 55 Jevreja i 35 Roma.²⁶

U pomenutom svedočanstvu Olge Timotijević, pored svih važnih informacija o stradanju beogradskih Jevreja, pažnju privlači i rečenica koja ukazuje na to da oko Uskrsa 1944. godine, dok sa jedne strane Nemci iskopavaju i spaljuju leševe iz masovnih grobnica, u Beogradu gestapovci prodaju „zlatne zube i vilice".²⁷ Još jedanput, u nekoliko svedočanstava nailazimo na moguće objašnjenje.

U svedočanstvu koje je Ibrahim Veličić izneo 23. juna 1945. godine pred Gradskim Povereništvom Zemaljske komisije u Beogradu, stoji:

„Na nekoliko dana pre pravoslavnih Duhova 1944. godine čuo sam od mojih komšija i stanovnika sa Čukarice da se na beogradskoj obali Save, preko puta kupališta veslačkog kluba „Beograd", na mestu zvanom „kod Paviljona", nalazi velika količina ostataka od izgorelih ljudskih leševa među kojima se mogu naći komadi zlata i druge dargocenosti. Raspitujući se ko je izručio te ostatke, čuo sam da su Nemci na izvesno vreme ranije, sa većim brojem kamiona /govorilo se 10-12/, iz nepoznatog pravca, doneli te ostatke i izručili ih na obalu Save i u samu vodu. Kako je u to vreme narod sa Čukarice bila zahvatila „zlatna groznica", pošao sam i ja da potražim neku dragocenost.

²⁵AJ, 110-229-od 795 do 809.

²⁶AJ, 110-613-468.

²⁷AJ, 110-593-177.

Kad sam stigao na pomenuto mesto, zatekao sam sledeću sliku: oko 50-60 građana iz okoline pretraživali su na obali i u vodi sagorele ostatke, tražeći zlato i druge dragocenosti. Ovi ostaci nalazili su se u vrlo velikoj količini. Najveći deo se nalazio na samoj obali, a manji deo u vodi. Po mome mišljenju ovi ostaci od sagorelih ljudskih leševa bili su razasuti na obali u dubinu /od ivice obale ka kopnu/ najmanje 5-6 metara, a uzduž obale najmanje 10-12 metara. Visina, odnosno debljina sloja ostataka iznosila je prosečno oko 40 santimetara. Sećam se da smo prilikom pretraživanja koristili ašove i lopate, i da je metalni deo ašova /koji je bio dugačak najmanje 30 santimetara/ prilikom iskopavanja izbacivao samo ostatke, tj, nije dopirao do peska, odn. do zemlje. Po mom mišljenju, a s obzirom na količinu koju smo zatekli, na ovome mestu moralo je biti izručeno najmanje 8 kamiona ostataka spaljenih leševa.

Što se tiče izgleda ovih ostataka slika je bila sledeća: najveći je broj bio metalnih sagorelih /donekle deformisanih/ ostataka, kao na primer: šnale od muških kaiševa, kopče za ženske čarape, ukosnice ženske, metalna dugmad, metalne prečice sa muških pantalona, ekseri sa cipela, blokeji i potkovi, nožići /perorezi/ itd. Zatim je bilo mnogo ostataka nepotpuno sagorelih kostiju, čija veličina nije premašavala 3-4 santimetra. I najzad, nalazio se i veliki broj napoleona /obavijenih limenim plehom u obliku dugmeta/, zlatnih zuba, /čak i zlatni mostovi/, brilijanti, dijamanti i druge dragocenosti.

U početku niko nije ometao pretraživanje ovih ostataka, ali je kasnije Nedićeva policija rasterala građane. Nemci nisu dolazili.

Nisam naišao ni na jedno lice koje je bio prisutno istovariavanju ovih ostataka. Isto tako nisam čuo pouzdano odakle su bili doneti ovi spaljeni ostaci. Međutim, pored svega toga svima nama je bilo jasno da ovi ostaci vode svoje poreklo od spaljenih ljudskih leševa.

Što se tiče mene lično, bio sam slabe sreće, jer nisam našao ni jednu vredniju stvar.

Iskaz mi je pročitao, priznajem ga za svoj i na isti mogu se zakleti.”²⁸

I u ovom slučaju postoje druga svedočanstva koja pružaju više detalja tog događaja. Inženjer Branivoje Nešić je za vreme rata radio na danskom bageru „Sindhaven“ na Savi i Dunavu. Krajem maja 1944. godine, bager se nalazio na popravci na brodogradilištu u Čukarici. Od jednog službenika saznao je za „zlatnu groznicu“, pa je odlučio da s danskim kolegom Mouriceom ode na mesto gde, navodno, meštani nalaze komade zlata. Tamo su naišli na razne metalne predmete – šnale s kaiševa, ženske ukosnice, dugmadi i drugo – na kojima su jasni bili tragovi sagorevanja. Iz razgovora s meštanima, saznao je da su mnogi od njih našli zlatne predmete, nakit i napoleone, kao i da su, izvesno vreme ranije, Nemci u više mahova istovarali noću „dubre“. Ispitujući mesto, Nešić je zapazio jedan detalj koji je u svom svedočanstvu naglasio:

„Moram posebno istaći da sam na ovome mestu zapazio veći broj ostataka dugmadi sa matroskih odela. Ceneći veličinu i oblik dugmeta, zaključio sam da su dugmad bila sa dečijih matroskih odela. Na osnovu svega ovoga što sam čuo i video, savetujući se sa inž. Mouricem i drugima prisutnim zaključili smo da su ovi ostaci kao metalni zaostali iz procesa sagorevanja obučenih leševa. Po proceni inž. Mourica i mom mišljenju tih metalnih zaostataka moglo je biti preko 5.000kg.”²⁹

Budući da mu je sve to bilo sumnjivo, kao i da je naslutio da su svi ti metalni ostaci ostali od uništavanja ostataka streljanih negde u okolini Beograda, Nešić je napravio nekoliko snimaka tog mesta i nađenih predmeta. Upravo su ti snimci poslužili Gradskom Povereništvu za dalja istraživanja. U svom svedočanstvu, datiranom 22. juna 1945. godine, Miodrag Jovanović, jedan od mnogih stanovnika Čukarice koji su se nadali pronalaženju zlata i drugih vrednih predmeta, prepoznao je mesto koje je inženjer Nešić fotografisao i svojim iskazom potvrdio činjenice koje su drugi svedoci izneli. Vitomir Jovanović, službenik koji je inženjeru Nešiću prvi rekao za „zlatnu groznicu“, takođe je svedočio o tom događaju. Iz njegovih reči saznaje se da je interesovanje za zlato prešlo granice Čukarice, stigavši do samog Beograda: „Video sam da je tamo bilo trgovaca koji ku-

²⁸AJ, 110-615-338.

²⁹AJ, 110-615-335.

puju zlato pa su na licu mesta svojim instrumentima ispitivali da li je zlato i odmah otkupljivali“.³⁰

Među tim predmetima koji su privukli pažnju stanovnika Čukari-ce, trgovaca iz Beograda, gestapovaca i na kraju srpskih žandara, nalazili su se i ostaci Jevreja iz Topovskih šupa i sa Sajmišta. Obala reke Save, preko puta Ade Ciganlije, bila je njihovo poslednje odredište.

Zaključak

Primeri koji su u ovom članku uzeti u obzir ukazuju na činjenicu da, posle skoro sedamdeset godina od kraja Drugog svetskog rata, mnoga pitanja vezana za Holokaust u Srbiji ostaju i dalje neistražena ili nedovoljno razmatrana. To važi, prvenstveno, za faktografsku rekonstrukciju događaja, i to se naročito odnosi na period prve faze istrebljenja Jevreja, odnosno na period do jeseni 1941. godine i do izgradnje logora na Sajmištu. Još jedanput valja napomenuti da se najveća praznina, što se tiče istorijskih istraživanja, oseća u slučaju logora Topovske šupe, koji definitivno, predstavlja pitanje na koje treba da se fokusiraju buduća istraživanja. Za taj logor, naime, vezana su i druga pitanja: od masovnih streljanja – kako, kad, zašto i na koji način su vršena, preko rada nemačkih vlasti, kvislinške policije, sve do segmenata društvene istorije i ekonomskih aspekata prinudnog rada na koji su Jevreji bili primoravani. Nova istraživanja bi mogla da daju odgovore koji bi mogli da potpunije ilustruju taj period u Beogradu i Srbiji.

U cilju najboljeg shvatanja tih događaja, međutim, nije dovoljno ostati na lokalnom nivou i ne uzimati u obzir evropski kontekst u kojem se oni dešavaju. To je neophodno, pre svega, zato što je Holokaust prvenstveno evropski fenomen, te je stoga u svim istraživanjima o njemu potrebna komparativna metoda, bez koje ne bi bila moguća adekvatna interpretacija događaja. Bemeova naređenja, kao i masovna streljanja koja je Vermaht vršio u Srbiji, nisu bila izuzetak 1941. godine, kao što je u ovom članku napomenuto, nego su u mnogim aspektima predstavljala praksu koju je nacionalsocijalistička Nemačka sprovodila na drugim okupiranim teritorijama u istočnoj Evropi. Na isti način, drugi tragovi ukazuju da je sudbina Jevreja u okupiranoj Srbiji mnogo više vezana za sudbinu Jevreja istočne Evrope, od onoga što se do sada mislilo: dovoljno

³⁰AJ, 110-615-337. Svedočanstvo je izneto pred Gradskom komisijom 12. maja 1945. godine.

je, na primer, pomenuti logor na Sajmištu, u koji su Nemci počeli da deportuju jevrejske žene i decu na isti dan kad je počeo s radom prvi logor za istrebljenje u Evropi, odnosno logor u poljskom gradu Helmno. Isto tako, ubijanje logoraša u dušegupki bilo je u tom periodu raširen fenomen upravo u istočnoj Evropi. Još jedan primer može biti uloga Policije poretka: istoričar Kristofer Brauning je u svojoj knjizi posvećenoj ulozi 101. rezervnog policijskog bataljona u Holokaustu u Poljskoj na maestralan način prikazao rad „običnih ljudi“ u istrebljenju Jevreja, i to može da posluži kao primer za istraživanje o ulozi 64. rezervnog policijskog bataljona u Srbiji, čija je uloga, sudeći po raspoloživim dokumentima, bila jako slična.³¹ Po samim iskazima nekoliko pripadnika tog bataljona koje su jugoslovenske vlasti mogle da ispituju na kraju rata, njihova jedinica je čuvala logor na Sajmištu, učestvovala u masovnim streljanjima Jevreja ili na neki drugi način doprinosila „konačnom rešenju“ pitanja srpskih Jevreja.³²

Pitanja koja otvaraju svedočanstva izložena u ovom članku imaju i drugu prirodu. Pre svega, treba uzetu u obzir važnost materijala koje je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača prikupila, ali i probleme koji su za to vezani. Na primer, uprkos detaljnim iskazima očevidaca, uočljiva je razlika u broju žrtava koji se pojavljuje u izveštajima te komisije. Iako je prema izjavama svedoka u Rakovici streljano 400 ljudi, i isto toliko u Čardaku, u izveštajima komisije je taj broj iznenada uvećan. Praksa koja je na sličan način primenjivana u mnogim slučajevima, kao na primer u slučaju žrtava logora na Sajmištu, primenjena je i u slučajevima Rakovice i Čardaka. Tako se u prvom slučaju broj streljanih penje na 480,³³ a u drugom slučaju na čak 700.³⁴

Sa stanovišta istorijske nauke, dakle, kad je pažnja kao u ovom slučaju usmerena na Holokaust u Srbiji, najvažnije je vratiti se iskazima svedoka i koristiti ih kao prvobitni izvor, stavljajući u drugi plan izveštaje koje su na osnovu njih sastavili članovi anketnih komisija, i od njih polaziti u istraživanju Holokausta na ovim prostorima. Ali svedočanstva pre-

³¹O ulozi rezervnih policijskih bataljona u Holokaustu postoji detaljne publikacije koje su, nažalost, teško dostupne: Massimo Arica, *Ordnungspolizei. Encyclopedia of the Germans Police Battalions, September 1938 – July 1942*, Leandoer & Ekholm Förlag HB, Hägersten, 2011; od istog autora, *Ordnungspolizei. Ideological war and Genocide on the Eastern Front 1941-1942*, Leandoer & Ekholm Förlag HB, Hägersten, 2012.

³²AJ, 110-828-792; AJ, 110-615– od 69 do 84; AJ, 110-905– od 465 do 505.

³³AJ, 110-384-695.

³⁴AJ, 110-691-160.

živelih i svedoka, kad je Holokaust u pitanju, ne predstavljaju samo izvor koji služi istoričaru, jer bez svedočanstava ne bi bilo moguće razumevanje samog Holokausta; ona, naime, pružaju neophodnu ljudsku, subjektivnu, emotivnu stranu događaja koju istoričar često nije u stanju da primeti ili je ne smatra važnom. Vredi se u tom smislu pitati – koji bi bio naš odnos prema Aušvicu da nismo imali prilike da slušamo svedočanstva preživelih i da čitamo književna dela koja bi sve mlade generacije trebalo da nose sa sobom u školskoj torbi, kao što su dela Prima Levija.

Važnost samih svedočanstava kao istorijskih izvora, ali i kao najmoćnijeg sredstva za najbolje razumevanje tih tragičnih događaja za upućene i neupućene čitaoce, upravo je bila osnovna motivacija ovog članka. Nadam se da će dalja istraživanja moći da detaljnije prikažu tok događaja i pruže adekvatnu interpretaciju, kao i da se bave i drugim mestima stradanja Jevreja koja se u svedočanstvima pominju, ali o kojima nažalost i dalje ne znamo skoro ništa, kao što su Bujanj Potok, gde je verovatno izvršeno još jedno masovno streljanje, i selo Mramorak blizu Deliblata, gde su vršena pojedinačna streljanja.³⁵

Milovan Pisari

FRAGMENTS ON THE HOLOCAUST IN BELGRADE

SUMMARY

In 1941 the Nazi forces started the process of mass extermination of Jews. In the occupied territories of the Soviet Union the *Einsatzgruppe* supported by *Wehrmacht* and local quisling forces executed over one million Jews, mostly through mass executions before firing squads. During the same period, severe retaliation measures were introduced, responding to the Partisan liberation efforts, during which practically all adult male Jews were executed. Mass executions took place in predetermined locations. Male Jews from Belgrade, as well as male Jews from Banat, were interned at the Topovske šupe camp, located at the Autokomanda Square, and taken for mass executions in big groups mostly in Jabuka and Jajinci. Nevertheless, executions also happened in smaller places, for instance Rakovica. Thanks to new archive documents, it is possible to reconstruct what was happening at those locations.

³⁵ Videti, na primer: AJ, 110-593-154 i AJ, 110-908-771.